

UNA INSCRIPCIÓ MUSIVA AMB EL SALM LIII PROCEDENT DE THELEPTE. UN PETIT TESTIMONI DE LA LITÚRGIA AFRICANA A L'ANTIGUITAT

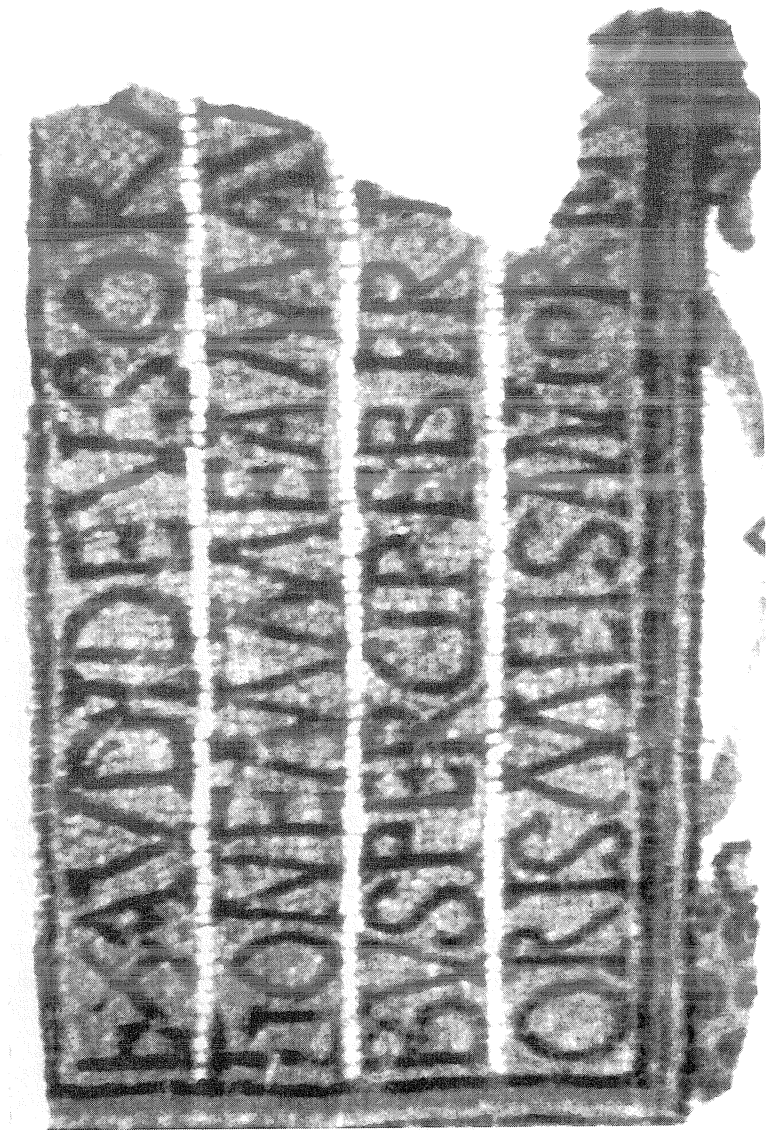
Per CRISTINA GODOY FERNÁNDEZ

Durant la reunió ordinària de gener de 1998 vàrem presentar als membres de la SCEL un fragment de mosaic, conservat al Museu del Bardo a Tunísia, que presenta una inscripció, que, tot i que no es conserva en gaire bon estat, té l'epígraf llegible en quasi la seva totalitat. La peça, que fou presentada per nosaltres per a contrastar el parer dels liturgistes que componen la nostra Societat, va ser objecte d'una llarga i fructífera discussió en la qual intervingueren tots els membres; per tant, és de justícia aclarir al lector que moltes de les propostes que aquí es presentaran no són més que el recull del que va ser una amena sessió de treball.

Des del punt de vista arqueològic hem de dir que, malgrat conèixer la procedència d'aquest mosaic —la ciutat de Thelepte, actualment Medinet el Khedima, prop de la ciutat moderna de Feriana, a Tunísia— la peça no té context arqueològic, és a dir, va ser recuperada sense emprar els avenços tecnològics de què avui gaudeix l'arqueologia i que haurien permès saber moltes més dades sobre la ubicació exacta i la datació d'aquest magnífic mosaic. En justícia hem de dir que en el moment en què fou trobat aquest mosaic el desenvolupament científic de l'arqueologia, tal i com l'entendem avui dia, era només un projecte de futur. Sabem que a finals del segle XIX formava part de la Col·lecció Dechizelle.¹

El Museu del Bardo té catalogada la peça amb el número A-28 i està exposada a l'escala que condueix al pis superior.² Pels inventaris del Museu se sap no només la procedència de Thelepte d'aquesta inscripció

1. A. MERLIN, *Inscriptions Latines de Tunisie (ILTun)*, París, 1944, núm. 304. CIL 11269.
2. P. GAUCKLER, L. POINSSOT, A. MERLIN, L. DRAPPIER i L. HAUTECOEUR, *Musée Alaoui (Musée du Bardo), Catalogues des musées et collections archéologiques de l'Algérie et de la Tunisie*, suplement I, París, 1907-1910, núm. A 28, p. 14. Cfr: també M. YACOB, *Le Musée du Bardo (guide)*, Tunis, 1982.

Tunis, Museu del Bardo, A-28

musiva, sinó també que fou trobada a la basílica VII, situada al SW, extramurs de la ciutat antiga, sobre una zona de necròpolis. L'excavació va ser duta a terme pels oficials de l'exèrcit francès, Lavoignat i Pouydraguin cap al 1887, tot i que van aixecar un plànol-croquis de l'església que després va ser rebutat per Gsell i Gauckler.³

Tot i que hauria estat força interessant conèixer la planta d'aquesta església, els croquis dibuixats pels seus excavadors són molt controvertits, i, donades les condicions tecnològiques de l'època, preferim deixar un interrogant obert sobre la forma de dita basílica, ja que tampoc no és aquest l'objectiu primordial d'aquest treball. Tanmateix comptem amb una dada prou il·lustrativa aportada pels descobridors del mosaic: la inscripció ocupava el bell mig del paviment de l'absis, a un nivell d'alçada d'un metre aproximadament de la resta del sòl de l'església; es trobava envoltat de motius policroms, com ara fulles i ocells de figuració una mica grollera.⁴ Sobre aquest indici de la ubicació de la peça dins de l'església tornarem més endavant.

La presentació museogràfica d'aquesta inscripció al Museu del Bardo consisteix en un plafó rectangular, emmarcat en un marc de fusta, com si es tractés d'un quadre, dintre de la tradició romàntica de l'exposició d'aquestes obres d'art a finals del segle passat i principis del segle xx. El mosaic es troba molt malmès en la seva part dreta i la part inferior. Amida 88 cm d'amplada i 59 cm de llargada. La inscripció es reparteix en quatre rengles, amb lletres capitals de traça força tardana, fetes de teselles negres sobre un fons groguenc i amb separacions dels rengles per línies de color blanc.⁵

Yvette Duval transcriu la inscripció de la manera següent:

*Exaudi Deus or[a]-
tionem meam; au[ri]-
bus percipe ber[ba]
oris mei. Santi (?), orate (?) [...].⁶*

3. LAVOIGNAT i POYDRAGUIN, *Notes sur les ruines de Medinet el Khedima (Thelepte)*, BAC, 1888, p. 178-180. GSELL, *Edifices chrétiennes de Thelepte et Ammaedara*, Actes del II CIAC (1900), Roma, 1902, p. 216-217. P. GAUCKLER, *Inventaire des mosaïques de la Gaule et de l'Afrique: Tunisie, T. II*, París, 1910, núm. 332, p. 111-112. Cfr. també, LEClerc, DACL, s.v. *Thelepte*, cols. 2247-2248. Gran part de la informació d'aquesta inscripció musiva la recull Y. DUVAL, *Loca Sanctorum Africae. Le culte des martyrs en Afrique du IVe au VIIe siècle*, Roma, 1982, t. I, p. 85-89, sobre la qual hem basat la nostra recerca bibliogràfica, difícil de fer des del nostre país.
4. Y. DUVAL, LSA, *op. cit.*, p. 85-86.
5. Y. DUVAL, LSA, *op. cit.*, t. I, p. 86. Pel que fa a la datació tardana que proposa aquesta autora —com a molt aviat el segle V— els seus arguments són els bucles de les *B* i de les *D* que es recolzen sobre el rengle; les *E* amb les traces iguals; les *O* ovalades per la part superior; la corba superior de les *S* molt desenvolupada; i les *A* i les *M* amb traços oblics i oberts. Però potser un dels arguments més convincents és la utilització de *B* per *V* al mot *berba*. El Dr. M. Mundó, tot i no conèixer els arguments donats per Madame Duval, va coincidir força en el diagnòstic tardà de la inscripció durant l'esmentada reunió de la SCEL.
6. Y. DUVAL, LSA, *op. cit.*, t. I, p. 86.

«Escolta, oh Déu! La meva oració, que les teves orelles percebin les paraules que surten de la meva boca. Sants (?) pregueu...». El verset «*Exaudi Deus orationem meam; auribus percipe verba (sic) oris mei*» correspon al versicle quatre del psalm LIII de la Vulgata. Seguidament hi ha una imprecació als sants perquè, probablement, es recordin de l'ànima del difunt. Y. Duval apunta la possibilitat de restituir-hi al final del quart rengle —que es troba força malmès— *mihi?* o *pro me?*, fetes amb nexes i abreujaments.⁷ Segons el nostre entendre, ambdues propostes són coherents en la invocació de la protecció dels sants.

Ens trobem, per tant, davant d'un testimoni excepcional d'una pregària que pren com a punt de referència el versicle d'un psalm, acompanyada d'una invocació als sants. Es tracta d'un document arqueològic —datable entre els segles v i vi (ca.)— que ens dona a conèixer una fórmula de la desconeguda litúrgia africana. El psalteri, així com la resta de les Sagrades Escripures —l'Antic i el Nou Testament—, en definitiva la Bíblia, van constituir des dels inicis el nucli del desenvolupament de totes les tradicions litúrgiques. Però, particularment, el cant dels psalms era una fórmula força recurrent en les pregàries de totes les litúrgies de l'Antiguitat. Eren lloances a Déu que es cantaven en diverses circumstàncies del desenvolupament del culte: les trobem en processons de la litúrgia estacional per les ciutats, en celebracions d'exèquies i en la lloança de Déu i dels sants i màrtirs, entre moltes altres celebracions.⁸

Pel que fa a la inscripció musiva procedent de Thelepte, és evident que, per la informació que es té dels seus descobridors, pertany a un context funerari. Efectivament, el fet que la basílica VII estigui situada fora de les muralles de la ciutat antiga indica que l'església es devia haver construït sobre una antiga necròpolis. És força probable que l'origen d'aquest edifici de culte fos la veneració de la tomba d'un o diversos màrtirs, sobre els quals la comunitat cristiana de Thelepte hi construï un edifici de culte per a manifestar la seva fe en aquests testimonis de Déu.⁹

7. Y. DUVAL, LSA, op. cit., t. I, p. 87. Val a dir que durant l'esmentada reunió en què vàrem discutir aquest document epigràfic —sense conèixer les lectures proposades per l'autora francesa— la majoria dels assistents coincidiren en la coherència, de sentit i epigràfic, de restituir: «*Santi ora[te] [pro me]*». D'aquest parer es mostraren els Drs. P. A. Olivar, S. Janeras i Mossèn M. dels S. Gros, al qual s'hi va adherir posteriorment el Dr. M. Mundó.

8. J. F. BALDOVIN, *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, development and meaning of Stational Liturgy*, OCA, 228, Roma, 1987. C. GODOY i M. dels S. GROS, *L'Oracional hispànic de Verona i la topografia cristiana de Tarraco a l'Antiguitat Tardana*, Pyrenae, 25, 1994, p. 245-258. C. GODOY, *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona, 1995, p. 66-87.

9. Sobre les transformacions urbanístiques que sobre les ciutats romanes antigues provoquen el desenvolupament dels *suburbia* arran de la creació d'esglésies extramurs hi ha un munt de bibliografia. Actualment cal destacar el projecte francès *Topographie chrétienne des cités de la Gaule*, així com les iniciatives italianes dirigides per la Prof. G. Cantino-Wataguin. Per a Hispània, cfr. J. M. GURT, G. RIPOLL i C. GODOY, *Topografía de la Antigüedad Tardía Hispánica. Reflexiones para una propuesta de trabajo*, AnTard, 2, 1994, p. 161-180.

L'estat de conservació de la inscripció musiva no permet fer gaire conjectures sobre la seva funció. Però donades les mides i el ribet que envolta la part preservada, tot fa pensar que ens trobem, probablement, davant d'una lauda musiva, tant freqüents per cert al nord d'Àfrica.¹⁰ Tampoc no podem saber si a la part inferior hi devia haver una altra inscripció que completés la que s'ha conservat, tot i que aquests casos, en les laudes que es coneixen, són força estranys. No ens ha d'estranyar l'anonimat del difunt, ja que sovint l'epigrafia cristiana —sobretot quan es tracta de personatges rellevants dins de la comunitat— respecta aquesta fórmula d'ometre el nom del finat per motius de pietat.¹¹ La part immediatament inferior a la inscripció acostuma a presentar una decoració, més o menys sofisticada; recordarà el lector que els seus descobridors assenyalaven l'existència de motius florals i ocells, que devien ser malmesos al moment d'extreure o emmarcar el mosaic. Desconeixem si aquesta lauda contemplava alguna representació figurada, bé d'un orant bé d'algun personatge important ja sigui civil com de la jerarquia eclesiàstica.

Si acceptem les premisses que acabem d'apuntar, segurament la inscripció sobre mosaic, objecte d'aquest treball, formava part d'una lauda musiva d'un personatge que es va fer enterrar a prop de les relíquies d'uns sants màrtirs, és a dir, d'una inhumació *ad sanctos*. Aquesta proposta queda corroborada, també, per la mateixa inscripció, que inclou una oració psàlmica, amb una imprecació directa a la intercessió dels sants.

Els enterraments *ad sanctos* són un costum força reprès arreu pels cristians de l'antiguitat tardana. Però especialment a l'Occident hi havia una més forta tirada: tant a les Gàl·lies com a Hispània en tenim un bon nombre d'exemples; però particularment a les províncies del nord d'Àfrica és on més testimonis en tenim, tant arqueològics com textuals. El tema de la *tumulatio ad sanctos* ha estat tractat amb escreix per prestigiosos especialistes —als treballs dels quals remetem al lector—¹² per la

10. El Museu del Bardo té una bona col·lecció d'aquestes laudes de mosaic; cfr. N. DUVAL, *La mosaïque funéraire dans l'art paléochrétien*, Ràvena, 1976; L. LESCHI, *Inscriptions sur mosaïques découvertes dans le sous-sol de la basilique chrétienne de Tébessa*, BAC, 1943-1945, p. 429-437.

11. Y. DUVAL, *Auprès des Saints, corps et âme. L'inhumation ad sanctos dans la chrétienté d'Orient et Occident du IIIe au VIIe siècle*, París, 1988.

12. Qui ha dedicat gran part de la seva investigació a aquest tema és Mme. Y. Duval, de la qual ja hem citat alguns dels seus treballs: Y. DUVAL, *LSA*, 2 vols, op. cit; EADEM, *Auprès des Saints...*, op. cit; EADEM, *Sanctorum sepulcris sociare*, Les fonctions des saints dans le monde occidental (III-XIII siècles), (Col·loqui tingut a Roma del 27 al 29 d'octubre de 1988), Roma, 1991, p. 333-351, per citar només els més rellevants dins la seva fructífera producció. Un altre investigador que dedicà força al tema és el malauradament traspassat P.A. Février, dels treballs del qual només citarem una petita mostra: P.A. FÉVRIER, *Le culte des martyrs en Afrique et ses plus anciens monuments*, CCARB, 17, 1970, p. 191-216; IDEM, *La tombe chrétienne et l'au-delà*, Le temps chrétien de la fin de l'Antiquité au Moyen Âge IIIe au XIIIe siècles, (París, 9-12 mars 1981), CNRS, París, 1984, p. 163-183. I, finalment, no podem deixar de mencionar la important obra de V. SAXER, *Morts, martyrs et reliques en Afrique Chrétienne aux premiers siècles. Les témoignages de Tertullien, Cyprien et Augustin à la lumière de l'archéologie africaine*, París, 1980.

qual cosa ens sembla redundant insistir més sobre el tema. Només apuntar que la creença dels fidels era que la proximitat de la seva sepultura a les relíquies dels màrtirs i els sants els serviria perquè intercedissin per la seva ànima davant Déu.

El costum de la *tumulatio ad sanctos* devia estar tan arrelat al nord d'Àfrica que l'obstinació de molts fidels va irritar els Sants Pares africans, cosa que queda reflectida en els seus escrits. Per posar només un exemple, potser el més rellevant, mencionarem sant Agustí, que —sobretot en el seu tractat *De cura pro mortuis gerenda*— insisteix als devots dels màrtirs que no serveix de res ensebollar-se a prop de les seves relíquies si no es porta una vida recta de fe en Déu, i que no es prega als màrtirs, sinó que l'eucaristia se celebra per a Déu, i que la presència dels sants només serveix per acostar-nos-hi.

Sobre aquest aspecte volem citar dos fragments del *De cura pro mortuis gerenda* del Bisbe d'Hipona que resulten força il·lustratius:

Quod si uerum est profecto etiam prouisus sepeliendis corporibus apud memorias sanctorum locus, bonae affectionis humanae est erga funera suorum, quoniam si nonnulla religio est ut sepeliantur, non potest nulla esse quando ubi sepeliantur attenditur. Sed cum talia uiuorum solatia requiruntur quibus eorum pius in suos animus appareat, non uideo quae sunt adjumenta mortuorum nisi ad hoc ut, dum recolunt ubi sint posita eorum quos diligunt corpora, eisdem sanctis illos tanquam patronis susceptos apud Dominum adjuuandos orando commendent. Quod quidem facere possent etiamsi talibus locis eso humare non possent, (De cura, IV, 6).

I més endavant afegeix:

«Hinc et illa soluitur questio quomodo martyres ipsis beneficiis quae dantur orantibus indicant se interesse rebus humanis si nesciunt mortui quid agant uiui», (De cura, XVI, 19).¹³

Després d'aquest breu comentari sobre el problema que portava l'afany dels fidels pels enterraments *ad sanctos*, passarem a intentar esbrinar — amb les limitacions dels coneixements arqueològics que ja hem assenyalat anteriorment — quina és la posició que ocupava la lauda musiva dins de l'església VII de Thelepte i analitzarem les possibilitats de la seva significació.

Ja hem fet esment de la controvèrsia que existeix sobre la planta de l'església VII de Thelepte, conseqüència del temps en què fou descoberta i del fet que no s'han dut a terme —que nosaltres sapiguem— d'altres intervencions arqueològiques al jaciment. Del que descriviren els seus excavadors, els oficials de l'exèrcit francès, Lavoignat i Pouydraguin, el 1887, i del croquis que en van aixecar,¹⁴ Gsell —tot i que va reproduir

13. PL 40. Y. DUVAL, LSA, op. cit., t II, p. 517.

14. LAVOIGNAT i POUYDRAGUIN, *Notes sur les ruines de Medinet el Khedima*..., op. cit., p. 179.

aquesta planta—¹⁵ va tenir una gran decepció, quan va visitar el jaciment el 1898 i només va poder identificar restes dels murs perimetrals i de l'absis. Malgrat tot, el dibuixant Sadoux —que l'acompanyava— va restituir una planta força detallada que va publicar Gauckler en el seu corpus d'esglésies de Tunísia.¹⁶ Aquesta planimetria contradiu les descripcions que havien donat els seus excavadors, com ara que no hi inclou les cambres que ells deien que hi havia a sengles costats de l'absis, però, per contra, hi afegeix un vestíbul tripartit als peus de l'església —no identificat pels oficials francesos— i que és força corrent a Thelepte, segons afirma Y. Duval.¹⁷ Donades les fortes discrepàncies que existeixen sobre la forma de la basílica VII i la credibilitat d'uns i altres, totes les opinions tenen poc rigor científic.

Sigui com sigui, i per al que a nosaltres ens interessa, el que és important retenir és que la peça musiva amb la inscripció que ens ocupa va sortir al bell mig del paviment de l'absis, elevat aproximadament un metre per damunt del nivell de la resta de l'església. Si això és així, la tomba del personatge estaria situada enmig del cor, potser ben a prop de l'altar.¹⁸ No deixa de ser sorprenent que, si és aquest el cas, la inhumació —tot i respectar les fórmules de l'anonimat per pietat— va ser certament força presumptuosa.

Hi ha una dada, però, que pot condicionar força la concepció d'aquest enterrament privilegiat *ad sanctos*. I és que l'absis està orientat cap al N, i no cap a l'E, com seria de rigor en qualsevol edifici de culte eucarístic. Certament, moltes són les esglésies de les províncies africanes que no segueixen aquesta norma d'orientació del culte. Nosaltres hem defensat, en un altre lloc, la possibilitat que la manca d'orientació de moltes esglésies africanes podia haver estat deguda al fet que tinguessin un origen en el culte martirial, en edificis on només se celebrava l'eucaristia en ocasions excepcionals, tot i que poguessin tenir un altar.¹⁹

Si acceptem aquesta possibilitat, i tractant-se com és d'una església cementerial, l'ensebliment del difunt no hauria estat tant pretensions, perquè només hauria volgut acostar-se als sants, per tal que intercedissin per la seva ànima davant Déu. Un cas, el dels enterraments *ad sanctos*, força corrent al nord d'Àfrica, segons ens demostren l'arqueologia i les fonts literàries.

15. GSELL, *Edifices chrétiennes de Thelepte...*, op. cit., p. 5.

16. P. GAUCKLER, *Basiliques chrétiennes de Tunisie (1892-1904)*, París, 1913, fig. XXV.

17. Y. DUVAL, LSA, t. I, op. cit., p. 85. La informació arqueològica aquí referida l'hem extret del seu treball.

18. En l'esmentada sessió de treball sobre aquesta peça, aquesta possibilitat va ser apuntada per Mossèn Gros, amb qui el P. A. Olivar va dissentir.

19. C. GODOY, *Arqueología y liturgia...*, op. cit., p. 66-87. Noël Duval discrepa de la nostra hipòtesi, però encara no ha publicat la recensió que ens ha fet a la nostra tesi.